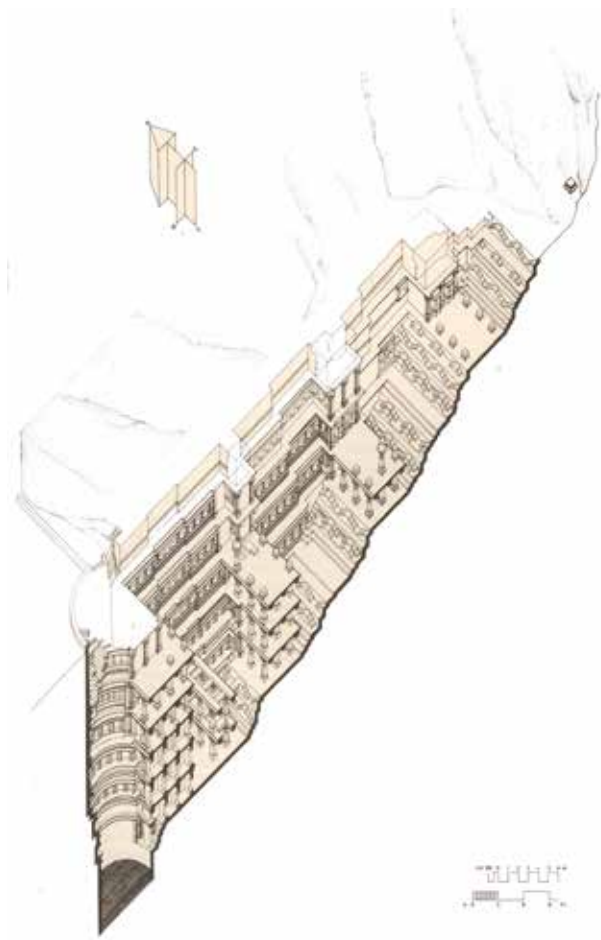

”מי תהום ממעל” –

בארות המדרגות בהודו כאתר עלייה לרגל

יותם יעקבסון

במשל הודי קדום מסופר אודות צפרדע שחיה כל ימיה בבאר. באחד הימים טיפסה במאמץ גדול אל מחוץ לבאר. לפתע נגלה לה עולם ומלואו והיא נבהלה ומיהרה לקפוץ בחרה לבאר.¹ לעיתים ניתן לקפוץ מן העולם אל הבאר ולגלות בה עולם ומלואו.

תמונה 1. מבט מלמעלה / חתך אורך של באר המלכה של באר המלכה (Rani ki Vāv) בפאטן, גוג'ראת. מתוך: Mankodi, K. *The Stepwell at Patan. Project for Indian Cultural Studies*. Bombay, 1991.

אני זוכר היטב את הפעם שבה פסעתי לראשונה במורד גרם המדרגות הרחב של Rudabai vāv² שב-Adalaj, בפרברי העיר אחמדאבאד, בירת מחוז גוג'ראת שבמערב הודו. ניצבתי בין שני המבנים המלבניים הקטנים שעיתרו את שני עברי הכניסה, בפתח הקומפלקס התת-קרקעי שעדיין לא נגלה לעיני. גם בעונה הקרירה ביותר בשנה קפחה השמש המדברית על ראשי. פסעתי בין המבנים הקטנים שציינו את הכניסה, וירדתי בגרם המדרגות המוליך אל מפער חפור ובנוי מתחת לאדמה. ברדתי מטה, בוהק היום הלך והתפוגג ואיתו גם הלכו ונמוגו רעשי החוף. בשום אופן לא יכולתי לצפות למראה שהתגלה לי: חלל אדריכלי עצום נפתח בפני [תמונה 1].

הירידה בגרמי המדרגות נעשתה במה שנראה כמסדרון רחב. היא נקטעה על-ידי רחבות שנמצאו במפלסים שונים. מעל כל אחת מהרחבות התרוממו מגדלי "פאבליון"³ רבי קומות, שתקרתם העליונה הגיעה אל מפלס פני הקרקע. המגדלים היו אווריריים למראה, מקורים ומוצלים ונתמכו על-ידי עמודים בלבד. החלקים המקורים של מגדלי הפאבליון והשמיים הפתוחים שנראו לסירוגין מבעד למרווחים הבלתי-מקורים שמעל גרמי המדרגות, יצרו אפקט מעניין של משחקי אור וצל. המראה המהפנט שנגלה לי תוך כדי ירידה הועצם על-ידי הפרספקטיבה של טורי העמודים המקבילים התומכים בכל מגדלי ה"פאבליונים" ועל-ידי גודש הגילופים המעטרים את כל חלקי המבנה. בקצה הירידה נמצאה בריכה קטנה. הבריכה היתה ריקה ממים, אך ריח טחוב עמד באוויר וקרירות נעימה מילאה את החלל. מעברה הנגדי של הבריכה התרומם מגדל ה"פאבליון" הגבוה מכל השאר. בניגוד למגדלי ה"פאבליון" האחרים, שהיו רחבים ואווריריים זה היה צר יותר ומסיבי. בכל אחד ממפלסיו, התואמים לקומות המקבילות של שאר המגדלים, נקרעו חלונות קטנים, שמהם בקע אור

תמונה 2. מבט במורד המסדרון המדורג החרב של Ranī Ki Vāv בפאטן, לעבר פיר הבאר. צילום: יותם יעקבסון.

למצא הארכיאולוגי.⁵ למרות דלות המחקר, הרי שלגבי בארות המדרגות נערכו סקרים מקיפים וקפדניים, שבהכנתם הושקעה עבודה אדירה וממושכת.⁶ אולם לא מצאתי בסקרים השונים כל ניסיון לנתח מבחינה קונצפטואלית את מפעלי המים הקדומים השונים, ובפרט לא את בארות המדרגות. בחינה זו נוגעת בשאלות כגון מדוע נבנו בארות המדרגות מלכתחילה? מדוע נבנו כפי שנבנו? ואילו אמונות והלכי רוח הן באות לשרת? מאמר זה יבוא לבחון סוגיות אלו. לאחר תיאור פיזי של בארות המדרגות אמשיך בסקירה קצרה של תפוצתן הגיאוגרפית תתיבשת הודו ושל התפתחותן על ציר הזמן. לאחר מכן אדון במשמעות מבנים אלו, בעזרת הסתמכות על מעט המקורות הכתובים הקדומים העוסקים בנושא, על ידי הקבלת מבנה בארות המדרגות למבני מקדשים ועל ידי בחינת ההתייחסות המיתולוגית-תרבותית ההינדית אל מים. לנוחות הקורא, שרבים מהמושגים ההודיים המופיעים בטקסט אינם מוכרים לו, מצורפת בסוף המאמר רשימת מושגים על פי סדר אלף בית.

מהי באר מדרגות?

באר מדרגות היא קומפלקס ארכיטקטוני מורכב, המושתת בראש וראשונה על פיר באר בעומק משתנה, בהתאם למפלס מי התהום. השם הסנסקריטי לבאר מדרגות הוא vāpi, בעוד שבראג'סטאני השם הוא bauri או bauli, ובגוג'ראתי הוא vāv. המונח הסנסקריטי, vāpi, בעייתי מכיוון שהוא מתייחס למגוון גדול של מאגרי מים, ולא רק לבארות מדרגות, ולכן יש להיזהר בפרשנותו כאשר הוא מופיע בטקסט. המאפיין המובהק ביותר

שחדר דרך פיר הבאר שנמצא מעברו השני. תבליט גס, גולמי, של שני דגים מזנקים כלפי מעלה ונושקים זה לזה נראה מבעד לפתח בתחתית ה"פאבליון". כשהבטתי בתבליט חשתי כי כמו הדגים הקופצים מהמים, ניתנה גם לי ההזדמנות לעזוב לרגע את שגרת יומי, לצלול ולחוות חוויה ייחודית שיש בה משום התאחדות עם הנשגב. בירידה אל המקום שבו מתרחש האיחוד החווייתי הזה ובעלייה ממנו בחזרה אל פני האדמה יש משום הרחבה של האיחוד והחלתו על חיי היום-יום. חזרתי ושאלתי את עצמי, מי בנה את המבנה הזה ולמה? אלו השאלות שהניעו אותי לתעד ולחקור את בארות המדרגות.

מבני בארות המדרגות מדהימים ביופיים, אך זנוחים וכמעט בלתי מטופלים במחקר. נדמה כי חקר מתקני המים הקדומים בהודו בכלל ובארות המדרגות בפרט לוקה בחסר. מבחינת השלטון ההודי הסיבה נעוצה, כנראה, בכך שהבארות נתפסות כמנציחות תקופה שבה לא היו מים זורמים בבתים, ולכן הן מהוות בעיני הממשל סמל לנחשלות, להנצחת ההבדלים בין המעמדות, לפיאודליזם ולאי-השוויון בין המינים. את הדברים הללו שמעתי בכמה הזדמנויות מפי פקידים ממשלתיים בראג'סטאן ובגוג'ראת והם מוזכרים גם בסקרים שנערכו.⁴ הודו המודרנית מבקשת להתנער מההבטים הללו, הנתפסים כמסמלי נחשלות, ומבקשת לעורר דעת קהל עולמית חיובית יותר. גם הפולחנים העממיים הקשורים בבארות אינם מעודדים שיקום וטיפוח של האתרים מצד השלטונות. לא אחת נוטלים הכפריים את היוזמה לידיהם. הם משקמים את האתר או מקימים בו מקום פולחן חדש (לפעמים תוך הסבת נזק של ממש

תמונה 3. על פני הארץ נראות בארות המדרגות כמעין חריץ פעור, מקורה ופתוח לסירוגין, שבקצהו פיר הבאר. מבט על באר המדרגות Ranī Ki bauli בכפר Neemrana מכיוון פיר הבאר אל עבר ראשית המסדרון המדורג, בגובה פני השטח. צילום: יותם יעקבסון.

מסייעים לייצוב המבנה. מגדל ה"פאבליון" הראשון, הסמוך לכניסה למסדרון המדורג, מכונה מוקהמנדפה (mukhamāṇḍapa) והוא הנמוך ביותר, בדרך כלל בן קומה אחת. מגדל ה"פאבליון" האחרון, הנבנה משפת הבריכה בתחתית הקומפלקס הוא הגבוה ביותר ונועד להפריד בין חלל הבריכה והמסדרון לבין פיר הבאר [תמונה 6]. בתחתיתו של מגדל "פאבליון" זה ישנן תעלות המאפשרות העברת מים מהפיר לבריכה. בקירותיהן של הרחבות, תחת מגדלי ה"פאבליון", יש בדרך כלל פינות פולחן המצויות בגומחות משני עבריו. עם הקמת מגדלי ה"פאבליון" נוצר איפה מצב, שבו המסדרון המדורג פתוח לסירוגין לשמיים, בעוד מגדלי ה"פאבליון", שבהם בדרך כלל נמצאות פינות פולחן מודגשות, נותרים מקורים ומוצלים. בבארות מדרגות רבות משני עברי מגדלי ה"פאבליון" נחבאים גרמי מדרגות לוליניים נסתרים או נסתרים למחצה, המאפשרים ירידה מפני הקרקע אל כל אחת מקומות המגדל ועד למסדרון המדורג, או עלייה מתוכו אל הקומות השונות ועד לפני השטח. הכניסה למסדרון המדורג הודגשה לימים על-ידי אלמנטים ארכיטקטוניים שונים, כגון toraṇa, שער כניסה מהודר, או toda, צמד מבנים מלבניים, אטומים, בעלי גג מחודד, מעוטרים באופנים שונים, שניצבים משני עברי הפתח.⁹

תפוצת בארות המדרגות

בארות מדרגות נמצאות בכל מרחב המחוזות המודרניים ראג'סטאן וגוג'ראת וכן במחוז קרנאטקה (Karnataka) שבדרום הודו, במרחב דלהי ובאוטר פרדש, אולם הן מונומנטאליות

של באר המדרגות הוא מסדרון מדורג רב מפלסים ובעל מדרגות הנמשכות עד לתחתיתו. אורך המסדרון המדורג מגיע במתקנים הגדולים עד כ-80 מטר (Ranī Ki Vāv שבפאטן אורכו כ-60 מטר) [תמונה 2]. שיפועו המתון של המסדרון יורד לעבר מפלסו התחתון של פיר הבאר, במקרים רבים לעומק של 5-7 קומות מתחת לפני הקרקע.⁷ בעיירה Neemrana שבמזרח ראג'סטאן נמצאת באר המדרגות העמוקה ביותר, Ranī Ki bauli, שנבנתה במאה ה-18 ובה 9 קומות. רוחבו של המסדרון הוא בדרך כלל כעשרה מטרים. בבאר Ranī Ki Vāv רוחבו של המסדרון המדורג חריג ומגיע ל-20 מטר. על פני הארץ נראה הקומפלקס כמעין חריץ פעור, מקורה ופתוח לסירוגין, שבקצהו פיר הבאר [תמונה 3]. לרוב פיר הבאר צר, אולם ב-Ranī Ki Vāv קוטרו בחלקו העליון הוא עשרה מטרים [תמונה 4]. בתחתית גרם המדרגות ובקצה המסדרון המדורג נמצאת הרחבה התחתית, בסנסקריט אנגנה (āṅgana, 'חצר'). במרכז הרחבה התחתית ישנה בדרך כלל בריכה קטנה הקשורה אל פיר הבאר ומוזנת ממנו. גרמי המדרגות במסדרון המדורג קטועים על-ידי רחבות, שמעליהן ניצבים בדרך כלל מגדלי "פאבליון" (בסנסקריט: kūtā). מגדלי הפאבליון החלו להופיע בבארות מדרגות מראשית המאה ה-11 לסה"נ. הם בנויים קומות קומות בשיטת העמוד והקורה⁸ ונמצאים בדרך כלל במרחקים שווים זה מזה [תמונה 5]. ראשם של המגדלים מגיע עד מפלס הקרקע שמחוץ לבאר. הקירוי של קומתם העליונה, העשוי לוחות אבן, נמצא במפלס הקרקע ומאפשר ללכת עליו. מגדלי ה"פאבליון" נסמכים בשני עבריהם על הקירות התוחמים את המסדרון המדורג, ובכך

תמונה 4. מבט מתחתית פיר הבאר אל פתחו, Ranī Ki Vāv. צילום: יותם יעקבסון.

תמונה 5. מגדלי הפאבליון בנויים קומות-קומות בשיטת העמוד והקורה ונמצאים בדרך כלל במרחקים שווים זה מזה. ראשם של המגדלים מגיע עד מפלס הקרקע שמחוץ לבאר. בתמונה: מגדלי פאבליון ב-Dada Hārīr vāv. צילום: יותם יעקבסון.

מי התהום נמצאים בעומק רב, כמו בצפון ראג'סטאן, שבהם מפלס מי התהום מצוי בעומק 100-130 מטרים. הטכנולוגיה הקדומה לא איפשרה בניית חלל רחב המגיע לעומק כזה, מבלי שתהיינה התמוטטויות.

ההיסטוריה של בארות המדרגות

בארות המדרגות הקדומות ביותר, המתוארכות למאות ה-6-7 לסה"נ, נמצאות בכפר Dhank בסאורשטרה שבגוג'ראת.¹¹ בארות

וקישוטיות במיוחד רק באזורים מסוימים בגוג'ראת ובדרום מערב ראג'סטאן. על-פי מקורות אחדים, יש קשר ברור בין תפוצת הבארות לאזורי אקלים צחיח,¹⁰ אך נראה לי, כי קיים קשר ברור בין תפוצתן לתחום שלטון של ממלכות חזקות, גם כאלו שנמצאו באזורים צחיחים למחצה. כך למשל במחוז Kutch, אחד האזורים הצחיחים ביותר בגוג'ראת, שלא התקיים בו שלטון חזק, ואולי משום כך לא נמצאות בו בארות מדרגות. כמו כן יש לציין שבארות מדרגות לא נבנו באזורים שבהם

תמונה 6. ה"פאבליון" האחרון, הנבנה משפת הבריכה בתחתית הקומפלקס הוא הגבוה ביותר ונועד להפריד בין חלל הבריכה והמסדרון לבין פיר הבאר. בתמונה: מבט על הפאבליון האחרון מתוך פיר הבאר, Ranī Ki Vāv. צילום: יותם יעקבסון.

תמונה 7. תחת שלטון האסלאם הלכו ופחתו העיטורים הדקורטיביים, ופינות הפולחן התמעטו עד כדי היעלמותן. במקומם נוסף תדיר מערך של חללים תת-קרקעיים שהקיף את פיר הבאר ונפתח אליו מכל עבר. בתמונה: פיר באר Bara Imambara והחללים ההיקפיים שסביבו. צילום: יותם יעקבסון.

מקומיים החלו להזמין לעצמם בארות מדרגות, לשימוש הפרטי. כזאת היא, למשל, באר המדרגות שהוקמה בשנת 1784 בקומפלקס Bara Imambara בעיר Lucknow שבמחוז אוטר פרדש, שהיתה באותם ימים מוקד כוח שלטוני. תחת שלטון האסלאם הלכו ופחתו העיטורים הדקורטיביים, ופינות הפולחן התמעטו עד כדי היעלמותן. במקומם נוסף תדיר מערך של חללים תת-קרקעיים שהקיף את פיר הבאר ונפתח אליו מכל עבר [תמונה 7]. מוטיבים כמו עץ החיים, שלא נמצאו קודם

אלו הן בעלות מסדרון מדורג היורד אל עומק האדמה בזווית של 90 מעלות בצורת האות L לשם יציבות המבנה. לימים התיישרה צורת המסדרון המדורג והוא הועמק והורחב. מגדלי "פאבליון" החלו להופיע במאה ה-11, תקופה שבה מידותיהן של בארות המדרגות והתפתחותן האדריכלית הגיעו לשיאן,¹² והדבר חייב ככל הנראה תמיכה פנימית למניעת קריסה. תחת כיבושי האסלאם (החל מהמאה ה-12), לא נמחקה המורשת המקומית, אלא שולבה בתרבות האסלאמית. שליטים ואצילים

מפקח אזור בזמן שלטונו של מחמוד בגראה (Mahmud Begrah, 1458-1511) הקימה בשנת 1499 לסה"נ את הבאר באדלאג'; באי הרירה (Bāi Harīra), האחראית על ההרמון של מחמוד בגראה, הקימה בשנת 1499 את באר דאדה האריר כדי לרצות את האל; Mīnal Devī, אמו של המלך Jayasimha Siddharāj, הקימה בשנת 1095 את הבאר הקרויה על שמה ב-Virapur; Udayamatī, זוגתו של המלך Bhīmadeva I, הורתה להקים את הבאר בפאטן במחצית השנייה של המאה ה-11 לסה"נ. את באר המדרגות ב-Neemrana ואת Raniji ki Baori (שנת 1699) הקימה מלכת ממלכת Bundi שבדרום מזרח ראג'סטאן. לא בכדי רבות מבארות המדרגות נקראות בפשטות "באר המלכה". ביצירתן של הנשים מקור מים לשימוש הציבור הרחב אפשר לראות מעשה אימהי, חומל ודואג. ביצירת חלל שאל תוכו ניתן להיכנס, שאל מעמקיו ניתן לרדת, יש משהו נקבי ועוטף, כדוגמת קודש הקודשים במקדש ההינדי המכונה "חדר הרחם" (בסנסקריט: garbhagriha).

המקורות הכתובים

המקורות הכתובים על מתקני המים הקדומים בהודו בכלל ועל בארות המדרגות בפרט הם מועטים וחלקיים, ואין בהם כדי לשפוך אור על עניינים רבים הנוגעים למתקנים אלו. גרמי מדרגות המקושרים לבאר התגלו בממצאים ארכיאולוגיים כבר בימי המלך אשוקה, בן המאה השלישית לפנה"ס.¹⁶ אחת העדויות הקדומות ביותר לבאר מדרגות מופיעה בכתובת של המלך Rudrasimha שליט ksatrapa. הכתובת שהתגלתה בכפר Gunda במחוז Jamnar שבדרום סאורשטרה, מתוארכת לשנת 181 לספירה. נאמר בה שבתקופת שלטונו של המלך הקים מפקד הצבא Rudrabhuti בכפר זה Rasopadra vāpi לשם רווחתם של כל הברואים.¹⁷ אפשר להניח שכתובת הקדשה מהודרת נועדה לציין הקמת באר מיוחדת, וכי לא מדובר בבאר רגילה. גם מתוך לוחיות נחושת המכילות כתובות ניתן ללמוד על חצרות מלכות שהקדישו vāpi לאזורים מסוימים,¹⁸ אך לאור העובדה שהמושג vāpi מתייחס הן לבאר מדרגות והן למאגר מדורג אין כל בטחון שהכוונה היא בהכרח לבאר מדרגות. כתובת של נסיך רשטרקוטה (Govind IV), המתוארכת לשנת 853 לפי לוח השנה ההינדי (Saka samvat) – השליש השני של המאה העשירית לספירה – שנמצאה ב-Cambay, נותנת מושג לגבי השימוש בבאר המדרגות בתקופות קדומות. בשני המקרים האחרונים הכסף ניתן לכוהנים, שהיו כנראה האחראים לבנייה וגם לשיקום מקדשים, הקמת בתי תמחוי, בתי הארחה לנוסעים וכו'.¹⁹ העובדה שבכתובות מסוימות בארות מדרגות מוזכרות במקביל לבניית מקדשים,²⁰ היא עדות לכך שבמובן מסוים מעמדם היה זהה. אישוש להנחה זו מתקבל מהזכרתן של בארות כ-²¹tirtha, מקום עלייה לרגל הנמצא על גדות מים (נהר, אגם, ים).

בטקסטים הקלאסיים כמעט שאין אזכורים לבארות מדרגות. פעמים, כשמוזכרת באר, לא ברור כלל אם הכוונה היא לבאר רגילה או לבאר מדרגות. אבחנה חריגה כזאת מופיעה בטקסט של מהשווארה (Maheśvara) על אמראקושה (Amarakośa),

בבארות המדרגות, הלכו ותפשו עתה מקום של כבוד, למשל ב-Rudabai vāv שב-Adalaj וב-Dada Hārīr vāv שב-Asārva. שתי בארות המדרגות הללו נבנו בשנת 1499 ונמצאות כיום בפאתי העיר אחמדאבאד. במובן זה, ובניגוד למבנים הינדיים שהוכחדו, בארות המדרגות זכו לעדה גדולה תחת שלטון האסלאם. אומנם צורתן (למשל, שימוש בקשתות שלא היה קודם לכן), עיטוריהן והחומרים (כגון שימוש בלבנים ובטיח) מהן נבנו היו במידה רבה שונים, מתוך התאמה לתרבות השלטת, אולם המבנה הבסיסי של בארות המדרגות נותר כשהיה. בארות המדרגות האחרונות כמו למשל Bahadur Singh vāv שב-Pātan. הוקמו בשלהי המאה ה-19. רצף הבנייה המתמשך של בארות המדרגות, שצלח תקופות שלטוניות שונות, בעוד שמתקני מים אחרים נעלמו במרוצת הזמן, מצביע על חשיבותה של המשמעות המגולמת בצורתן.

לשם מה הוקמו הבארות?

הצורך של יושבי אזורים צחיחים במקור מים זמין, קבוע ונגיש מובן לחלוטין, והוא מסביר מדוע נחפרו בראג'סטאן וגוג'ראט פירי בארות רבים. אולם לאיזה צורך נחפרו החללים התת-קרקעיים העצומים הסמוכים אליהם, ולשם מה הוקמו המסדרונות המדורגים הארוכים, שלבנייתם נדרש מאמץ עצום ותקציבי עתק? למשל, לשם דיפון החלל הענק שנפער כתוצאה מכריית Ranī Ki vāv הובאו אבנים שנחצבו ב-Dranghadhra, הנמצאת כ-140 ק"מ ממקום הבאר.¹³

ג'יין-נאבאור טוענת שהטעם לבניית בארות המדרגות הינו פרקטי בלבד. ליוניגסטון מחזקת עוד את הגורם הפרקטי ומציטת כי רוחבם של מגדלי ה"פאבליונים" או מפתח העמודים שביניהם לעולם לא יהיה צר מכדי לאפשר לאישה היורדת לבאר כשהיא נושאת כד מים על ראשה לחלוף על פני רעותה העולה ממנה.¹⁴ אולם מים ניתן היה לשאוב ישירות מפי הבאר; ובמקרה הצורך בנאים יכלו להשתלשל דרך הפיר עצמו, כשם שעשו לצורך הפיתוח, כדי לערוך בו חיזוקים ושיפוצים. יתירה מזו, בפסק 9 בפסק 33 ב-Viśvakarama Vāstuśāstra,¹⁵ אחד הטקסטים הקדומים היחידים שבו מתוארים חלקי באר המדרגות, נאמר במפורש כי על שפת הבאר צריכה להימצא מערכת להעלאת מים (ואף מוזכר שעליה להיות מוקפת חצר) [ראו תמונה 4]. כל אלה מקשים על קבלת הטעם המעשי להקמת בארות המדרגות, אבל גם עצם המבנה של באר המדרגות נוגד מבחינות מסוימות את ההיגיון המעשי העומד מאחורי הקמתה של באר. ככל שפתח הבאר והחלל שסביבה קטנים יותר ואפלים יותר, כן פחותה התאדות המים והתעפשותם. באופן זה נותרים מי הבאר רבים יותר, צלולים יותר וראויים יותר לשתיה. מבנה באר המדרגות יוצר חלל שגורם להתאדות רבה פי כמה מאשר בפיר צר, והאור החודר דרכו גורם להתעפשות מהירה יותר של המים. העדר טעם מעשי ברור להקמת המבנים העצומים האלה מחייב לשוב ולשאול מדוע הם הוקמו ולהציע כיוונים לא מעשיים להקמתם. אחד הדברים המעניינים בהקשר זה הוא כי ברוב המקרים בארות המדרגות נחפרו ונבנו בהנחייתן ובפיקוחן של מלכות ונשות אצולה. למשל, ראני רודאדווי (Rānī Rudadevi), אשתו של

הוא מי תהום מתוקים³¹. כן מודגשת החובה לעטר את הבאר בפסלי אלים, כאילו אין די בבניית הבאר עצמה, עיטורי קינארה (Kinnara, דמויות שמימיות, חצאי אדם וחצאי ציפור) בכניסות, ובמפלס הרחצה דמויות של kinnara ומיטונה (mithuna), זוגות אוהבים המוצגים חבוקים או עסוקים במעשה האהבה) וצלמים של ורונה³². לצד המקורות המתארים את המבנה האדריכלי של מתקני המים השונים, ישנם כמה מקורות קדומים השופכים אור על האיכונוגרפיה הפיסולית הנדרשת בהם, אולם עניינו כאן הוא אדריכלי בלבד ולכן לא ארחיב בסוגיה מורכבת זו למעט התייחסות קצרה בסיפא של דבריי.

בדת הג'יין מקושרות בארות המדרגות לסמאווסראנה (samāvasaraṇa), שפירושה בסנסקריט "מפלט לכול", הכס המשמש כל אחד מהתירטנקרות (tīrthakara, בסנסקריט: "מאפשרי החציה" או "מראי הדרך"). תירטנקר הוא הכינוי שבו זכו כל אחד מ-24 מורי הדת הג'יינים³³. הספרות הקאנונית הג'יינית מספרת שלאחר השגת החוכמה הגבוהה ביותר יושב התירטנקר על מסד מוגבה בן שלושה חלקים ודורש בארבעת הכיוונים לעולם כולו. תיאור זה רווח גם בציורים ובארכיטקטורה. בתיאורי הכס המורם מופיעים ארבעה גרמי מדרגות, התואמים את ארבעת הכיוונים הראשיים בעולם, שבהם ניתן לעלות אל כס התירטנקר בעוד השראתו מתפשטת דרכם בכל קצוות תבל. חלק מהתיאורים של הסמאווסראנה מציינים שתי בארות המדרגות החפורות משני עברי כל אחת מארבע הכניסות של הדיאגרמה. תיאור זה מגובה לעיתים במודלים מיניאטוריים תלת-ממדיים של כס התירטנקר, כמו בעיר המקדשים Mt. Śātrūñjaya שבסאורשטרה³⁴.

ההקבלה בין מבנה באר המדרגות למבנה מקדש הינדי

קיימת הקבלה מעניינת בהיפוכה בין מבנה המקדש הינדי הצפוני למודל של בארות המדרגות. מקדש הינדי מהטיפוס הצפוני מורכב משלושה חלקים בסיסיים, הניצבים על גבי מסד. החלק הראשון הוא הכניסה, המכונה מוקהמנדפה (mukhamandapa), שלעיתים מגיעים אליה דרך toraṇa, שער כניסה מהודר. החלק השני הוא המנדפה (mandapa), רחבת התכנסות מקורה שבה מתקיים הפולחן הדתי. מעבר למנדפה ישנה הַצְרָה במבנה המוליכה אל התרחבות נוספת. התרחבות זו מהווה את החלק השלישי במקדש, קודש הקודשים (בסנסקריט: garbhagriha), שהוא החלל הקטן והסגור שבו נמצא מקור קדושתו הקורן של המקדש כי שם מוצב צלם האל. מעל צלם האל מתנשא החלק הגבוה ביותר במקדש – השיקהרה (sikharā, סנסקריט, מילולית "פסגת הר") [תמונה 8]. אם צלם האל מוצג ניצב או עומד, רום השיקהרה יימצא בדיוק מעל מרכז ראשו, צ'קרת הכתר של האל. אם הפסל שוכב, יימצא רום השיקהרה בדיוק מעל טבורו. מקום ההצרה שבין המנדפה לבין קודש הקודשים הוא גם המקום שבו ניצב מעין מחסום, המהווה את הנקודה הפנימית ביותר במתחם, שמעבר לה המאמין אינו רשאי להיכנס. מעבר למחיצה ואל תוך קודש הקודשים רשאים לבוא רק כוהנים

שבו מתוארת באר נגישה על-ידי מדרגות, וזאת להבדיל מקופה (Kūpa), שהיא באר רגילה בעלת פיר בלבד.²² בכתבי השאסטרות (Śāstras) נאמר במפורש כי חפירת בורות עמוקים מטופשת, וכי חפירתם של בורות שפתחם גדול מסוכנת.²³ המידה בה נמדדו בארות ומבנים היתה אמה (בסנסקריט: Hasta, שאורכה כ-35 ס"מ).²⁴ בטקסטים הקדומים השונים הומלץ בדרך כלל שקוטרו של פיר באר יהיה בן 4-13 הסטה, כלומר 1.40-4.55 מטר. קוטרה של באר נאה, המכונה משום כך "יפה" (בסנסקריט: Manohara), הוא 8 הסטה (2.80 מ') ואילו באר שקוטרו פיה 13 הסטה, מכונה באר "מעוררת פחד" (בסנסקריט: Rudrakūpa). בחיבור Jalāśayotsargatattva מאת Raghunandana מוזכרים ארבעה סוגי מתקני מים.²⁵ בין השאר נערכת בו הבדלה בין vāpi לבין kūpa²⁶, אך לא לחלוטין ברור מהי vāpi. יתכן שהכוונה היא למכלול מבנים שמראם משתנה בהתאם להקשר, אולם אין הדבר ברור כיוון שרק מתוך ההנגדה למבני מים אחרים ניתן להבין שמדובר במשהו מיוחד. גם ב-Samarāṅga-Sūtradhāra שחובר על-ידי Sūtradhāra Samarāṅgam תחת שלטונו של המלך Pramār (1018-1060 לספירה) וטקסטים נוספים, כגון Mānasāra ו-Mayamata, שדומים לו מאוד ושחוברו בדרום העמוק של הודו (ככל הנראה בתקופת הרוגע של שליטי Cola)²⁷ מתייחסים אל vāpi, אך לא באופן המבדיל בינה לבין מאגרי מים אחרים. מתוך ההקשר שבו נעשה השימוש במילה "vāpi" ניכר שהכוונה היא דווקא למאגר מדורג.²⁸

רק טקסטים מאוחרים יותר, מהמאה ה-12 לספירה ואילך, עוסקים בסוגים השונים ובצורה המשתנה של בארות המדרגות. בטקסטים אלו קיימת אבחנה ברורה וקבועה בין ארבעה סוגים של בארות. המקור לחלוקה הקבועה הוא החיבור Aprājītapreṣhā מהמאה ה-12, המיוחס במסורת ל-Viśvakarma המיתולוגי, העוסק בעיקר במסורת הבנייה של צפון-מערב גוג'ראת. זהו הטקסט הראשון המקדיש פרק שלם (מס' 74) לבארות ולבארות מדרגות. כן נדונה בו החלוקה לסוגי בארות מדרגות שונים: nandā – באר שלה כניסה אחת ושלושה "פאבליונים", bhadrā – באר עם שתי כניסות ושישה "פאבליונים", jayā – באר עם שלוש כניסות ותשעה "פאבליונים" ו-vijayā – באר עם ארבע כניסות ושנים-עשר "פאבליונים". נראה כי חלוקה זו היא בעיקרה תיאורטית ונועדה ליצור שלמות טקסטואלית, אולם אינה מסתמכת בהכרח על מבנים קיימים.²⁹ vijayā, המבטאת את שיא הגימור של בארות המדרגות, חופפת לתפישת העולם האיראנית וההודית, המוכרת גם בתיאורי גן העדן בספר בראשית, לפיה מקורו של העולם במרכז שממנו הוא מתפשט בארבעת הכיוונים הראשיים.

בחיבורים Bṛhat Śilpaśāstra (פרק 3 פסוק 532) ו-Rājavallabha (פרק 4 פסוק 78) מתייחסים אל אותם ארבעה סוגים של בארות מדרגות, אך את הכניסה מכנים mukha, שאינה אלא מילה נרדפת ל-vaktra. הטקסט היחיד שבו מופיע תיאור מדויק כיצד נראית vāpi הוא Viśvakarama Vāstuśāstra³⁰. הפרק ה-33 בו מוקדש כולו למאפייני באר המדרגות. בפסוק הראשון בפרק מודגש כי מקור המים בבאר ובבאר המדרגות

תמונה 8. מקדש Kenderiya Mahadev ב-Khajuraho. מבט מהצד. את הכניסה למקדש ניתן לראות מימין בעוד מעל קודש הקודשים מתנשאת השיקהרה בקצה המערבי. צילום: יותם יעקבסון.

ניתן למצוא הקבלה גם בהשוואת גודלם היחסי של החלקים הארכיטקטוניים במקדש הצפון-הודי לעומת גודלם היחסי של אגפי באר המדרגות. במקדש הצפון-הודי בולטת ביותר ההקבלה ההירארכית בין גובה הגג של כל אחד מהאגפים השונים לבין חשיבותו. גג המנדפה, למשל, גבוה מגג המוקהמנדפה, מבואת הכניסה. במקדשים שבהם יש כמה מנדפות הבנויות על אותו ציר ברצף, ניכר שגג המנדפה החשובה ביותר, הסמוכה לקודש הקודשים, גבוה יותר מיתר גגות המנדפות. גג השיקהרה, הצריח שמתנשא מעל קודש הקודשים, בולט בהרבה מעל כל חלקי המקדש ומהווה את שיאו הפיזי והרוחני. בבאר המדרגות מתקיים רעיון זה בהיפוך מלא: מגדל ה"פאבליון" המתנשאים מעל הרחבות הקוטעות את רצף הירידה אל תחתית המסדרון, יכולים להיתפש כמנדפות. כל מגדל "פאבליון" נבנה בעומק גדול משל קודמו, ומכאן שהוא גבוה יותר מקודמיו. על-פי הבנתי, אפשר לראות את הבריקה שבמעמקי המסדרון המדורג, כמקבילה למנדפה החשובה ביותר, המהווה הן את מקום הפולחן והן הנקודה הפנימית ביותר שאליה יכול המאמין להגיע. בהמשך לפרשנות זו יש לראות את פיר הבאר כמקביל לקודש הקודשים והשיקהרה. הפיר הוא הנקודה העמוקה ביותר במתחם באר המדרגות, הוא מקור המים שנמצא בבסיס המתחם, והוא הנקודה שמבחינה אדריכלית המבנה כולו מתכנס אליה. בעוד שאל הבריקה יכולים המאמינים להגיע ואף לטבול במימיה, אין הם יכולים לחצות את אזור ההצרה, שבו ניצב ה"פאבליון" האחרון ולהיכנס אל פיר הבאר. כל עוד יש צלמים בדופן פיר הבאר הם ממוקמים על ציר האמצע של המבנה. מאחר שהימצאותם

המשמשים בקודש.

במהלך כניסתם, ובפרט בעמידתם במנדפה בסמוך למחסום ואל מול צלם האל, מקיימים המאמינים את הדרשנה (בסנסקריט: darśana), העומד בבסיס הפולחן ההינדי. במעמד זה חוזה המאמין בצלם האל מבלי שיוגע עדין. הוא שואף לכך שבמקביל לראייתו את האל, גם האל יראה אותו.³⁵ במקרים מסוימים ישנו מעין אמבולטוריום, מסדרון היקפי צר הסובב את קודש הקודשים. כשאמבולטוריום כזה קיים, רשאים המאמינים להלך בו.

בין המוקהמנדפה למחסום שבכניסה אל קודש הקודשים נמתח ציר אופקי. זהו ציר האמונה המבטא את ערגתו ואת כמיהתו של המאמין אל האל. בין צלם האל לרום המקדש נמתח קו אנכי, המצביע על מקורו השמימי של האל. נקודת ההשקה של הצירים הללו אינה מתאפשרת אלא במבט, מבטו של המאמין המתמוגז במבטו של האל.

מבנה באר המדרגות עונה על קריטריונים בסיסיים אלו: הכניסה אל מתחם הבאר הינה דרך toraṇa מפואר או צמד מבני toda. המסדרון המדורג מוליך אל מקום הפולחן, הבריקה, המקבילה במובנים מסוימים למנדפה, מקום ההתכנסות. מעבר לה ישנו אזור שבו ניכרת הצרה ברורה, כמו המותניים הבנויים בתווך שבין המנדפה לקודש הקודשים במקדש. במקום זה ניצב בבאר המדרגות מגדל ה"פאבליון" האחרון. כל עוד נמצאים בפיר הבאר גומחות וצלמים, הם ממוקמים על ציר האמצע שלו, הפונה אל מרכז גרם המדרגות, כך שניתן לראות אותם מבעד למפתחים האמצעיים במגדל "פאבליון". את מקומו של האמבולטוריום תופסת האפשרות להקיף את פיר הבאר על פני הקרקע.

תמונה 9. הקירוי החלקי של המסדרון המדורג יוצר ריצוד מעניין בין אזורים מוארים לאזורים מוצלים. עבור היורד המראה הנגלה לעיני היורד במדרגות הבאר מועצם עוד על-ידי ההתבוננות דרך שדרות העמודים המקבילות שיוצרות פרספקטיבה מעניינת. בתמונה: מבט דרך מפתחי הפאבליונים לעבר הכניסה לבאר Adalaj Rudabai Vāv. צילום: יתום יעקבסון.

המדרגות. בכל מקדש צפון-הודי ישנה התייחסות מובהקת למפלסים המונחים זה על גבי זה. הדבר בולט בשמירה על רצף והמשכיות של הרצועות העיטוריות השונות, מדפי אבן בולטים ושאר אלמנטים לאורך כל קירות המקדש. לצד ההדגשה של הצירים האופקיים ישנה הדגשה גם של צירים אנכיים מסוימים. אלו מודגשים לא רק על-ידי נסיגה פנימה או בליטה החוצה מרצף הקיר, אלא גם על-ידי סוג העיטור או גודל הפסלים. רעיון זה, הן מבחינת השמירה על החלוקה הברורה והמודגשת לקומות, למפלסים ולרצועות עיטוריות, והן מבחינת החלוקה של פני הקירות לרצועות אנכיות מודגשות במיוחד, מתממש במלואו גם בבארות המדרגות. כך למשל, הרצועות האורכיות בבאר המלכה (Ranī ki vāv) שבפאטן³⁶ מודגשות על-ידי הופעתן של נישות שבהן צלמי זוגות אלים [תמונה 10]. הנישות הללו מופיעות אך ורק בקירות מגדלי ה"פאבליון" ונמצאות זו מעל זו, בכל אחת מקומות המגדלים. נקודות החיבור שבין מגדלי ה"פאבליון" לקירות התמך של המסדרון הן הנקודות היחידות במתחם כולו שבהן מוצגים פסלי סגפנים [תמונה 11]. לדעתי, דמויות נבדלות אלו הנמצאות לאורך מגדלי ה"פאבליון" – צירי האורך המודגשים במבנה והימצאותן בזיקה אלו לאלו – נועדו לסמל דרכי תרגול שונות שאמורות להביא את האדם לשחרור (בסנסקריט: moksa); טנטרה מסומלת על-ידי צלמי הזוגות, בעוד יוגה מסומלת בדמותן של הסגפן. שתי צורות התרגול הללו ורווח בצפון תת-היבשת ההודית בזמן בניית הבאר. מעניין כי בארות מדרגות שונות שיצאו ברבות הזמן משימוש, הוסבו לימים לאתרי פולחן פעילים, לעיתים תוך הסבת נוק

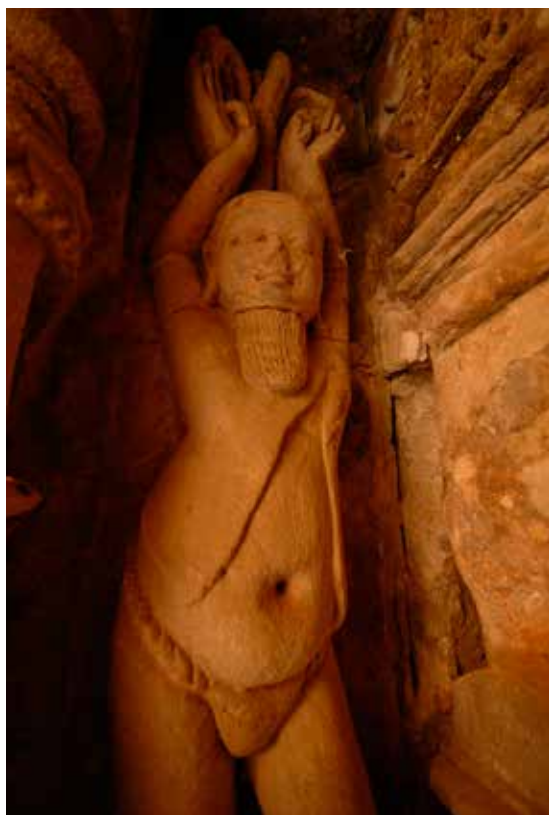
של פתחים ב"פאבליון" האחרון מאפשרת קיום קשר עין בין היורד בבאר לבין הצלמים שמולו, הרי שגם בבאר, כמו במקדש, מתאפשרת עריכת דרשנה.

בחינת הקירוי בבאר מעלה סוגיה מעניינת. כאמור, במקדש ההינדי ישנו קירוי בולט ומרשים הן מעל המנדפה והן מעל קודש הקודשים. בבאר המדרגות, לעומת זאת, אין כל קירוי מעל הבריכה ופיר הבאר. דווקא שני האלמנטים שמקבילים במובהק לחלקי המקדש הפנימיים ביותר, נותרים חשופים לשמיים. לעומת זאת, כפי שכבר ציינתי, המסדרון המדורג מקורה לסירוגין. הקירוי יוצר ריצוד מעניין בין אזורים מוארים לאזורים מוצלים. המראה הנגלה לעיני היורד במדרגות הבאר מועצם עוד על-ידי ההתבוננות דרך שדרות העמודים המקבילות שיוצרות פרספקטיבה מעניינת [תמונה 9]. מגדלי ה"פאבליון" נוצרו ככל הנראה מתוך הצורך המעשי לחזק את כותלי המסדרון המדורג בתמיכות פנימיות על מנת להקטין את לחץ האדמה עליהם ולמנוע את קריסתם פנימה: אולם נראה לי כי מרגע שנהגה רעיון התמיכה, הוא מומש באופן שייצור ריצוד מעניין של אור וצל, שהפך להיות חלק אינטגרלי מהמבנה של באר המדרגות בשיא התפתחותו.

כפי שכבר צוין, במקדש ההינדי מתקיימת השקה בין שני צירים: במימד הארצי אדם נכנס למקדש בציר אופקי, המוביל אותו דרך התורנה אל המנדפה, אל מול קודש הקודשים. במובן המטאפיסי מתקרב המאמין עד כדי כמעט נגיעה והתמזגות שבמבט עם הציר האנכי, שעליו ממוקם צלמו של האל. רעיון זה מודגש בכל מבנה מקדש, ונראה שהוא מתקיים גם בבאר

תמונה 10. הרצועות האורכיות ב־Ranī ki vāv שבפאטן מודגשות על־ידי הופעתן של נישות שבהן צלמי זוגות אלים המסמלים תרגול סנטרי. צילום: יותם יעקבסון.

תמונה 11. נקודות החיבור שבין מגדלי ה־"פאבליון" לקירות התמך של המסדרון ב־Ranī ki vāv הן הנקודות היחידות במתחם כולו שבהן מוצגים פסלי סגפנים המרמזים ככל הנראה על תרגול יוגי. צילום: יותם יעקבסון

מסוים למבנה הקדום. באותן בארות מדרגות שהוסבו למקדשים, משמשים המעברים ההיקפיים שסביב הבריכה כמנדפה, המקום שבו מתבצע הדרשנה ונערך הפולחן. בעוד על פיר הבאר שלא אחת נסתם בבטון או נסגר על־ידי סורג מתכת מסיבי המשמש כרצפה, מוקם קודש הקודשים שבו צלם האל. דוגמאות לבארות מדרגות שעברו הסבה כזו הן: Mātā Bhavanī vāv, מהמאה ה־11, הנמצאת בפאתי העיר אחמדבאד [תמונה 12], ובאר מדרגות נוספת בחלקה המזרחי של העיירה פאטן, המכונה כיום Sindvai Mātā. בשימוש המאוחר הזה, שנעשה במקומות שונים ובלתי קשורים זה בזה באופן כמעט אינטואיטיבי אפשר לראות חיזוק וההקבלה שבין אגפי המקדש הצפון־הודי לחלקי הבאר.

מניין נובעים מי הבאר?

ראשיתן של בארות המדרגות במסדרון מדורג, שבאמצעו זווית בת 90 מעלות (צורת L), למשל, Bachavdi vāv שנמצאת בסמוך לכפר Dhank בגוג'ראת.³⁷ ככל הנראה צורה זו פותחה בזכות היציבות של מסדרון זוויתי ועמידותו בפני התמוטטויות קרקע, שהיא גדולה מיציבותו של מסדרון ישר. בארות מדרגות שהמסדרון שלהן דמוי L, זכו בפי עורכי הסקרים הארכיאולוגיים לכינוי העכשווי amṛtavarṣiṇī (בסנסקריט: "ממטירת הנקטר").³⁸ מקורו של כינוי זה בכתובת שהתגלתה בבאר מדרגות קדומה, המשווה את מי הבאר לנקטר.³⁹ נדמה כי לעובדה שמי הבאר מגיעים ממעמקים ושעל מנת להגיע אליהם יש לנטוש את פני האדמה ולרדת אל מתחת להם, יש משמעות עמוקה. מעניין לגלות שאת מי הבאר המגיעים ממעמקים, מדמים לנקטר, שבדרך כלל נתפש כמגיע דווקא ממרומים. ההיפוך כאן מועצם עוד

תמונה 12. Mātā Bhavanī vāv, באר בת המאה ה-11 שיצאה ברבות הזמן משימוש והוסבה למקדש הינדי מודרני. צילום: יותם יעקבסון.

תמונה 13. מראה ברכת המים בבאר ב-Rudabai Vāv, Adalaj. מבט מלמעלה. צילום: יותם יעקבסון.

כולו, בצורתו האריכטיפית.⁴² פורושה מתואר כמי שסוכך על העולם כולו ואף מעבר לו, ובמהלך הקרבתו וחלוקתו לנתחים נוצרו ממנו כל האובייקטים בעולם. בהיותם של האובייקטים השונים בעולם קשורים אל אותו המקור, הם מקיימים ביניהם זיקה הדוקה. נדמה כי בהתייחסות דומה אל מי הבאר יש משום הצעה להתבוננות שונה בתכלית, המשנה סדרי עולם. התבוננות זו מציעה לראות בנקודה העמוקה ביותר, במי הבאר, את התמצית והמקור שמהם מתפשט עולם ומלואו. תפישה זו הופכת על פיהם מושגים כגון "למעלה" ו"למטה", "פנימי" ו"חיצוני", "רחב" ו"מצומצם", ואולי אף יש בה כדי להציע את

יותר, מכיוון שמי הבאר הנמשלים לנקטר ונדלים ממעמקים, מתוארים כאן כמומטרים ממעל; כלומר, בהיפוך מלא ביחס למקובל ולמוכר [תמונה 13].

אזכור נוסף של מי הבאר כנקטר מופיע בכתובת שנמצאת בבאר Dada Hārīr (שהוקמה בשנת 1499 לספירה). בסעיף 1.14 של הכתובת נאמר, ש"כשאדם מתבונן במים העמוקים דמויי הנקטר של הבאר נדמה לו שאוקיאנוס החלב כולו השתכן בבאר".⁴⁰ אוקיאנוס החלב הוא הים העצום המוכר מסיפורים הינדיים מיתולוגיים רבים, הנמשל במובנים מסוימים לדמותו של פורושה (puruṣa), המוכר מכתבי הוודות הקדומים,⁴¹ המכיל את העולם

תמונה 14. המבנה המדורג של הבאר מאפשר להגיע אל המים ולטבול בהם. לשם כך יש בתחתית בארות המדרגות בריכה, שמדרגות נוחות מובילות אל שפתה, גם כשמפלס המים בה משתנה. בתמונה: הבריכה ב-Rudabai Vāv, Adalaj. צילום: יותם יעקבסון

הארץ.⁴⁵ הכד מסמל גם את תמציתו של אוקיאנוס החלב, החומר הקמאי שממנו נוצר העולם כולו, שעליו נם האל וישנו טרם שברא את העולם, וששמעמקיו מועלות ישויות אלוהיות רבות. בהקבלה הפוכה, מתחמי בארות המדרגות מצטמצמים אל פירי הבארות, המכילים, כמו כד, את תמצית הזרם התת-קרקעי של מי התהום. הן המקדש והן באר המדרגות הם מבנים ה"מצטמצמים לנקודה הנמצאת מעבר לצורה הכוללת",⁴⁶ הנמצאת אי שם מעבר להתלכדות הציר האופקי עם הציר האנכי, והמתמזגת בשמיים ממש כשם שהיא נמזגת למים.

הירידה אל המקור

המבנה המדורג של הבאר מאפשר להגיע אל המים ולטבול בהם. לשם כך יש בתחתית בארות המדרגות בריכה, שמדרגות נוחות מובילות אל שפתה, גם כשמפלס המים בה משתנה [תמונה 14]. מים נתפשים בהינדואיזם כמעניקים חיים, כבעלי יכולת לנקות פיזית וחשוב מכך – כבעלי יכולת לטהר נפשית. מים אף נתפשים כהכרחיים לשם הנחתם של האלים והישארותם במקום; הם תנאי הכרחי שבלעדיו לא יכול מבנה המיועד להיות מקדש להפוך משכן לאל.⁴⁷ דוגמה לסביבה האהובה על האלים מופיעה בטקסט 4: Brhat Samhitā, LV: "האלים תמיד משחקים היכן שישנם אגמים, היכן שקרני השמש נחסמות על ידי מטריות של עלי לוטוס והיכן שמעברי מים נקיים נוצרים על ידי ברבורים וברווזים..." (תרגום מאת המחבר).⁴⁸ נוכחותם של האלים השמימיים במים הארציים, מביאה לכך שבמקורות שונים נתפשת הרחצה כמדמה את הרגע שבו אדם נוגע בשמיים.⁴⁹ יתכן

ביטולם של המושגים הדיכוטומיים הללו. הנקטר כתמצית שבה יש לטבול ועמה יש להתמזג, רווח ביותר הן בתיאולוגיה ההינדואית והן במופיעיה הארכיטקטוניים. אחד המוטיבים הבולטים ביותר בארכיטקטורה ההינדואית הוא עיטור הנקרא קלשה (kalaśa, סנסקריט "כד" או "קנקן"). עיטור הקלשה נמצא תדיר במרומי השיקהרות, מגדלי המקדשים.⁴³ קודש הקודשים במקדשים הינדיים ובודהיסטיים מכיל את הנוכחות האלוהית שאמורה לסייע למאמין להגיע אל אותה תמצית, שהיא עיקר החשיבות ומטרת המעטפת המסוגגנת כולה. תמצית זו מצויה במרכזם של כל הצירים האופקיים, הארציים, ומהווה מוקד שדרכו ניתן להתחבר עם רעיונות ותפישות הנמצאות על הציר האנכי, הקושר שמיים וארץ. היא נמצאת מעל הצלם, המקום שבו מתגלה האל במופעו הקונקרטי, החלקי. נדמה שעל רעיון זה בדיוק כותבת ברגישות רבה החוקרת סטלה קרמריש: "מקום העלייה לרגל הוא סופו של מסע אל המרכז, אך אינו המטרה כשלעצמה, אלא הכלי בעזרתו ניתן לעבור דרך המרכז. מסיבה זו מקומות העלייה לרגל רבים, ומאותה סיבה אין כל הכרח לצאת כלל למסע עליה לרגל" (התרגום מאת המחבר).⁴⁴ לאור האמור, לא מפתיע למצוא פעם אחר פעם את מוטיב ה-kalaśa מתנוסס במרומי השיקהרה ומהווה את שיאו של המקדש כולו. זוהי הנקודה שאליה שב ומצטמצם המקדש, המסמל את היקום כולו. נדמה כי השימוש במוטיב ה-kalaśa מגלם משמעויות רבות: הכד מכיל את שיקוי האלמוות ולכן גם מסמל נצח וחיים. הוא מכיל נקטר, שמקומו במרומים ושירד בנסיבות מיוחדות בנקודות מסוימות על פני

תמונה 15. על דופן פיר הבאר בקצה ציר האמצע של המתחם כולו נמצאת הנקודה שאליה מתכנס בסופו של דבר מבטו של המאמין. במקרים רבים נמצאת בנקודה זו דמות איקונית שקושרת אותו אל התמצית שנמצאת בקו אנכי מתחתיו. ב-Ranī ki vāv קבוע צלמו של וישנו ששאשאינה (śeṣaśayana), וישנו הנם על מיטת הנחשים שלו, צף על אוקיאנוס החלב, בעוד לקשמי, אשתו, מעסה את כפות רגליו וכשמטבורו צומח לוטוס שעליו יושב ברהמה, האל בורא העולם. צילום: יותם יעקבסון.

הבאר ומפעפע אל הבריכה. בעת הטבילה בבריכה הוא מתקרב אל אותו זרם קירבה יתירה, גם פיזית וגם נפשית, אך לא מגיע לכדי איחוד עימו.

בהודו רווחת ההקבלה ההופכת לעירוב בין פנים וחוץ. על-פי מקורות שונים, ה-tīrtha החשובה ביותר שבה תמיד יש לרחוץ, היא הטירטה של התודעה (בסנסקריט: mānasatīrtha). היא מתוארת כ"עמוקה, צלולה וטהורה. מימיה הם האמת (בסנסקריט: satya) והחוכמה המטאפיזית (בסנסקריט: brahmajñāna). אלו שעורכים רחצה כזו זוכים לראות את הטבע האמיתי של הדברים (בסנסקריט: tattavadarśin)".⁵¹ אותו רעיון של עירוב בין פנים וחוץ, מתבטא גם באדריכלות המקדשים בצפון-הודו. עם ההגעה למקדש המאמין עושה את דרכו מחיי חולין למקום של קדושה. המעבר מודגש על-ידי המעבר הפיזי מהחוץ אל הפנים, אל תוככי המבנה, ובהקבלה – אל מעמקי נפשו של המאמין. לצד התנועה האופקית מתקיימת גם התנועה האנכית – התקרבותו של המאמין אל הציר שבו נמצאת האלוהות, המודגש על-ידי הקו המתוח בין צלם האל בקודש הקודשים לבין הקלשה הניצב בראש השיקהרה. הדרך הרוחנית שיש לעשות מסומלת בטיפוס במעלה השיקהרה, ובהקבלה – אל מעמקי תודעתו של המאמין.⁵² תוך כדי העפלה ויזואלית במעלה קירותיו החיצוניים של המקדש הצפון-הודי מותיר המאמין מאחוריו פסלים של דמויות קונקרטיות ומזוהות המפוסלות לאורכם של האפריזים התחתונים. בהקבלה, מותיר המאמין מאחוריו

שריצוד האור והצל המתגלה בדרך אל המים, לאורך המסדרון המדורג, בין גרמי המדרגות הפתוחים אל השמיים לבין מגדלי ה"פאבליון" המקורים, נועד בין השאר ליצור סביבה כזאת. בארות מדרגות רבות מוגדרות כ-tīrtha, אתר הכולל בדרך כלל גהאט רחצה, שלעיתים עולה בחשיבותה ובקדושתה על זו של המקדשים עצמם.⁵⁰ הטירטהא מהווה מקום שבו ניתן לצלוח היבטים פיזיים, כגון מים, ולהגיע אל הגדה שמנגד. במקביל ניתן גם לצלוח בה היבטים נפשיים ושכליים החוסמים את דרכו הרוחנית של אדם. על-ידי צליחת המכשול אפשר להגיע לצלילות תודעתית ונפשית.

פסוק 9 בפרק מס' 33 של Viśvakarma Vāstusāstra, המדגיש את הכרח הימצאותו של מתקן שאיבה מעל פיר הבאר, שולל את הצורך לרדת לשם כך למטה. מכאן שמשמעות הירידה אל תחתית הבאר בדרך העוקפת את מתקן השאיבה, לא נועדה לצורך פרקטי זה. לדעתי, בירידה אל תחתית המבנה ישנה חשיבות גדולה ומהותית מאין כמוה, מכיוון שהיא מאפשרת הגעה אל מקור המים. בפסוק הראשון של פרק 33 ב-Viśvakarma Vāstusāstra מצוין במפורש, כי באר מדרגות צריכה להיחפר במקום שבו ישנו זרם מים תת-קרקעי. כלומר, בעצם הירידה אל באר המדרגות עושה המאמין את דרכו אל מקומם של המים הזורמים בהיחבא. בעוד המאמין המבקר בבאר נמנע ממשכת המים אליו (חרף קיומו של מתקן השאיבה), הוא מגיע לכדי קירבה גדולה אל זרם תת-קרקעי וסמוי, הפועם בתחתית פיר

וישנו ששאשאינה נשקף מבעד למפתח האמצעי של מגדלי ה"פאבליון" ומעל מפלס המים ממש. מסופר כי וישנו גם לאחר שמחריב את העולם⁵⁵ ובטרם יוצר עולם חדש. בשלב מסוים, וזה הרגע המדויק המוצג בפסל הנפלא, חש האל הנם גירוי בבטנו ומתעורר. אז צומח מטבורו פרח לוטוס נפלא, שבתוכו יושב האל ברהמה. האל ברהמה נודע כמי שמכונן את הבריאה,⁵⁶ הן של העולם והן של תודעה חדשה, מזוככת, שהיא נחלתו של מי שפוקד את הבאר ושב ממעמקיה להלך על פני האדמה.

נספח: רשימת מושגים

אַמְרְתָּוְרְסִינִי (amrtavarṣiṇī) – סנסקריט. מילולית: 'ממטירת הנקטר'. מקורו של כינוי זה בכתובת שהתגלתה בבאר מדרגות קדומה, המשווה את מי הבאר לנקטר. עורכי הסקרים הארכיאולוגיים מכנים כך את כל בארות המדרגות שלהן מסדרון מדרג זוויתי.

גַּרְבְּהָא גְּרִיְהָה (garbhagriha) – סנסקריט. מילולית: 'חדר הרחם'. כינוי לקודש הקודשים, המקום שבו משוכן צלם האל במקדש. **דַּרְשְׁנָה** (darśana) – סנסקריט. מילולית: 'ראייה'. המעמד הניצב בבסיס הפולחן ההינדי. במעמד זה חווה המאמין בצלם האל מבלי שיגיע עדין. הוא שואף לכך שבמקביל לראייתו את האל, גם האל יראה אותו.

וָאוּ (vāu) – המושג הגוג'ראתי לבאר מדרגות. בראג'אסטני היא נקראת Baoli או Baori.

וָאֵפִי (vāpi) – סנסקריט. באר מדרגות. זהו מושג בעייתי מכיוון שאין הוא מתייחס לבארות מדרגות בלבד, אלא למגוון גדול של מאגרי מים.

תוֹרְנָה (torāṇa) – סנסקריט. שער כניסה מהודר. **מַנְדָּפָה** (maṇḍapa) – סנסקריט. רחבת התכנסות מקורה במקדש הינדי. המקום שבו מתקיימת ראיית האל (דרשנה) ובו מתקיים הפולחן.

מוֹקְהַמְנְדָּפָה (mukhamanḍapa) – סנסקריט. מבואת הכניסה למקדש.

"פאבליון" – מבנה מקורה, פתוח, הניצב עצמאית ונתמך על ידי עמודים. מגדלי ה"פאבליון" אינם פתוחים לחלוטין שכן משני צדיהם הם נסמכים על כותלי המבנה. לאור היותם פתוחים משני צדיהם הרחבים ניתן לננותם פאבליונים ולאור העובדה שרבים מהם מתנשאים לגובה כמה קומות החלטתי לננותם מגדלי "פאבליון".

קוּטָה (kūṭa) – סנסקריט. מגדל "פאבליון". **קוּפָה** (Kūpa) – סנסקריט. באר רגילה, בעלת פיר בלבד.

קַלְשָׁה (kalaśa) – סנסקריט. מילולית: 'כד' או 'קנקן'. עיטור הקלשה נמצא תדיר במרומי השיקהרות, מגדלי המקדשים.

שִׁיקְהָרָה (sikḥara) – סנסקריט. מילולית: 'פסגת הר'. הנקודה הגבוהה ביותר במקדש המתנשאת מעל צלם האל.

שֶׁשָּׁאֵינָה (Śeṣāyana) – מופע של וישנו הנם על מיטת הנחשים שלו וצף בים החלב.

תוֹדָה (toda) – סנסקריט. צמד מבנים מלבניים, אטומים, בעלי גג מחודד, מעוטרים באופנים שונים, שניצבים משני עברי הפתח.

דמויות המוכרות לו ואירועים מחייו הארציים. לא ייפלא אפוא, שדווקא לאורך מגדלי ה"פאבליון", המדגישים מאוד את המימד האנכי שבבאר, ובמידה מסוימת אף נראים כסולמות, ניתן למצוא ייצוגים יוצאי דופן של צלמים המסמלים דרכים שונות להגיע להארה. המאמין מטפס הלאה במעלה הקירות וחולף דרך אזור שבו נעלמות בהדרגה הדמויות הקונקרטיביות. תחילה הן קטנות, ובהמשך הן הופכות לפרקטלים, לגיבוב של צורות גיאומטריות שונות המכילות זו את זו והולכות ומצטמצמות זו אל תוך זו וכלפי מעלה. כל אלו מקבילים למצב תודעתי גבוה יותר. בסופו של דבר המאמין מגיע אל הנקודה האחת שממנה מסתעף ומתפצל המקדש (ובהקבלה גם היקום כולו), ושאליה הוא גם שב ומתכנס – כד הקלשה, המסמל את הריכוז הנקודתי ואת הראייה הצלולה של המוקשא.

לדעתי יש להתבונן באופן דומה במבנה באר המדרגות: בהקבלה למקדש, גם הבאר מציעה מעבר מחיי היום-יום על שלל צורותיהם המוצקות, אל עולם אחר, עמוק יותר, פנימי וכמוס יותר. בעוד שבמקדש מתקיימת תנועה לאורך ציר אופקי ותנועה לאורך ציר אנכי הפונה כלפי מעלה, בבאר המדרגות מתקיימת תנועה לאורך ציר אופקי, אך התנועה לאורך הציר האנכי פונה כלפי מטה.

הגולש במורד המסדרון זוכה למבט מורכב, רב פרספקטיבות, דרך העמודים של מגדלי ה"פאבליון" השונים, לעבר פיר הבאר. המראה מועצם על-ידי משחקי האור והצל בין קטעי המסדרון המקורים לבין קטעי המסדרון הפתוחים לשמיים. בריצוד אדריכלי זה אפשר לראות שיקוף של ריצוד תודעתי. הריצוד התודעתי הוא ממאפייני הלך הרוח של הצועד בדרך אל תבונה חדשה, הנולדת כתוצאה מהיפוכן של מוסכמות. התבונה החדשה כמו מנצה ועולה דווקא בהגעה אל התחתית, שמהווה נקודת התחלה חדשה.

במובנים מסוימים ניתן לראות במגדלי ה"פאבליון" השונים הבנויים לאורך המסדרון המדרג, אקורדים בקצביות של היקום. כמו מעגלי אדווה הנוצרים על פני המים בעקבות השלכת אבן לתוכם, כך מציינים מגדלי ה"פאבליון" שלבי התפשטות, ובהיפוך גם התכנסות.

במעלה הבאר מורגשת פעימה של התרחבות, שאיפה אל האור ואל הקונקרטיזציה. במורד הבאר נחוית פעימה של התכנסות, שאיפה לחושך, התחקות אחר מקור יחיד, מצומצם, שהוא גם הוויה חובקת עולם. שתי התנועות הללו, הזורמות זו אל זו, המתמוגגות זו בזו, המבטלות זו את זו, יוצרות מקצב דואלי, נושם ומרצד.

על דופן פיר הבאר בקצה ציר האמצע של המתחם כולו נמצאת הנקודה שאליה מתכנס בסופו של דבר מבטו של המאמין. במקרים רבים נמצאת בנקודה זו דמות איקונית שקושרת אותו אל התמצית שנמצאת בקו אנכי מתחתיו. בבארות מדרגות שונות,⁵³ ובפרט ב-Raṇī ki vāv שבפאטן, במקום המיועד לצלם האל משוכן צלם של וישנו ששאשאינה (Śeṣāyana),⁵⁴ וישנו הנם על מיטת הנחשים שלו, צף על אוקיאנוס החלב, בעוד לקשמי, אשתו, מעסה את כפות רגליו [תמונה 15]. צלמו של

p. XIX

12 K. Mankodi, *The Stepwell at Patan*, Bombay, Project for Indian Cultural Studies, 1991, p. 236.

13 K. Mankodi, *The Stepwell at Patan*, p. 16. כיום נחצבות באתר זה האבנים בהן משתמשת רשות העתיקות ההודית לצורכי שיחזור האתר. בבניית מסדרון מדורג יש להשקיע בפינוי כמויות עפר אדירות, להשקיע מחשבה רבה בתכנון והתמודדות עם קשיים ייצוב גדולים, בדיפון המחפורת בכמות גדולה של לבנים שרופות (וזאת באזור בו חומר הבעירה דל מלכתחילה ולכן גם יקר), וברוב המקרים להביא כמויות אבן גדולות ממחצבות מרוחקות. עם זאת, חשוב לציין כי כמות האבן הנדרשת לשם בניית באר מדרגות זעומה ביותר ביחס לכמות האבן הנדרשת לשם הקמת מקדש בסדר גודל דומה.

14 Livingston, *Steps to water*, p. 2; Jain-Neubaur, *The Stepwells of Gujarat*, pp. 3-5

15 טקסט סנסקריטי קדום הון באדריכלות בכלל ואדריכלות מתקני מים ובארות מדרגות בפרט.

16 Jain-Neubaur, *The Stepwells of Gujarat*, p. 10. ראו: שם.

17 ראו: שם.

18 למשל: מלכי Dhruvasena I ו- Valabhi, Dharasena II. ראו: שם, עמ' 11.

19 Jain-Neubaur, *The Stepwells of Gujarat*, p. 11. ראו: שם, עמ' 11.

20 למשל, הכתובת שנמצאה בבאר המדרגות Roho שבצפון גוג'ראת.

21 Jain-Neubaur, *The Stepwells of Gujarat*, p. 11. הכתובת שנמצאה בכפר Sadadi ומתוארכת לשנת 1597 לסה"נ מציינת אישה ג'יניית אדוקה שהקימה את הבאר לזכר בנה Tarachandra ואחת-עשרה נשותיו שביצעו סאטי: "היא (המלכה Māi Sri Kapura) עם בנה המנצח Saha (Sri Sartanaji) הקימו טירטהא הקרויה טארה ואפי Tārā) (Vāpi) לשם הזכות הטובה והרווחה של בנה תרצ'אנדרה (Taracandra) ואחת-עשרה נשותיו (שערכו סאטי). מי יתן וטירטהא נעימה ומפייסת זו, בצורת באר עם מנדפה, תהיה מקור שמחה ותעמוד על תילה כל עוד השמש והירח יתקיימו. מי יתן ויהיה שפעי!"

22 ראו: שם, עמ' 10.

23 Livingston, *Steps to water*, p. 52. ראו: שם, עמ' 52.

24 D. N. Shukla, *Vāstu-Śāstra-Hindu Science of Architecture*, New Delhi, Munshiram Manoharlal Publishers, 2008, vol. I, pp. 209-211. ראו: שם, עמ' 209-211.

25 Jain-Neubaur, *The Stepwells of Gujarat*, p. 10. ראו: שם, עמ' 10.

26 השניים האחרים הם Kunda – מאגר קטן ו-Tadāga – מאגר גדול או אגם.

27 Shukla, *Vāstu-Śāstra-Hindu Science of Architecture*, vol. I, pp. 154-170. ראו: שם, עמ' 154-170.

28 וזאת גם לאור העובדה כי בתחומי ממלכת צ'ולה לא הוקמו בארות מדרגות כלל, אך הוקמו מאגרים מדרגיים בשפע.

29 מבין המבנים הקיימים ניתן לזהות שלושה מתוך ארבעת הסוגים: Ekavakra – באר בעלת כניסה אחת, כגון Dada Harir, Ranī ki vāv – באר בעלת שלוש כניסות, לא נפוצה במיוחד, למשל, באר Rudabai באדלאג'. Caturvaktra – באר בעלת ארבע כניסות. לדגם זה ישנה רק דוגמא אחת: באר Chaumukhi ב-Chobari שבסאורשטרה.

תִּירְתָּהּ (tirtha) – מקום עלייה לרגל הנמצא על גדות מים (נהר), אגם, ים). במקום זה מתאפשרת צליחה של המים, אך במקביל למימד הארצי מתאפשרת גם צליחה תודעתית.

הערות

- 1 הסיפור מופיע בכמה טקסטים קדומים, ביניהם: Ganapātha, Hitopadeśa, Prasannarāghava. ראה גם: A. Sen, *The Argumentative Indian*, New Delhi, Penguin Books, 2005, pp. 85-86.
- 2 vāv – המושג הגוג'ראתי לבאר מדרגות. בראג'אסטני היא נקראת Baoli או Baori.
- 3 "פאבליון" הוא מבנה מקורה, פתוח, הנתמך על ידי עמודים. מגדלי ה"פאבליון" אינם פתוחים לחלוטין, שכן משני צדיהם הם נסמכים על כותלי המבנה. לאור היותם פתוחים משני צדיהם הרחבים ניתן לכנותם פאבליונים ולאור העובדה שרבים מהם מתנשאים לגובה כמה קומות החלטתי לכנותם מגדלי "פאבליון".
- 4 M. Livingston, *Steps to water*, New York, Princeton Architectural Press, 2002, p. 139. ראו גם: שם, עמ' 139.
- 5 מעניין לציין שבמקרים רבים היוזמות את שיקום הבארות והכשרתן כמקום פולחן הן נשים, העושות זאת בעזרת הברהמינים. תושבי הכפר, מועצת הכפר ולעיתים אמידים בני המקום מממנים את המפעל. כהן מקומי נבחר לשמש כאפוטרופוס הבאר והמקדש שבה. באופן זה מושבות לברהמינים מעט מהזכויות שנשללו מהם מאז עצמאותה של הודו. השימוש החוזר לא נעשה מתוך רצון לשמר את המבנה או את אוצרותיו הארכיטקטוניים. דוגמא לבאר מדרגות כזו היא מאטה בהוואני באסווארה (Mātā Bhavanī, Aswara) שהיא בקירוב בת זמנה של באר המדרגות בפטאן (ראו גם: Livingston, *Steps to water*, p. 183).
- 6 ראו למשל: ספרה המקיף של Jutta Jain-Neubaur *The Stepwells of Gujarat*, הסקר המקיף שערך Kirit Mankodi על באר המדרגות Ranī Ki Vāv, מסוכם בספרו *The Queen's Stepwell at Pātan*, או הספר המתייחס בצורה כוללת יותר אל מבני מים שונים בהודו כולה *Steps to water*, מאת Morna Livingston.
- 7 J. Jain-Neubaur, *The Stepwells of Gujarat*, N. J., Humanities Press, 1981, p. 1. ראו: שם, עמ' 1.
- 8 באנגלית: Corbling. שיטת הבנייה שרווחה בהודו עד התקופה המוסלמית, שבה הונסו לשימוש הדרגתי הקשתות והכיפות.
- 9 toda – משמרת את המסורת ההודית של עיטור מבנים בדגמי בתים ועירי. ראו: שם, עמ' 10.
- 10 Jain-Neubaur, *The Stepwells of Gujarat*, p. XII. מעניין לציין כי בדרום סאורשטרה נבנו בין המאות השישית-עשירית לסה"נ מקדשים קטנים יחסית ובעלי עיטורים מועטים. הם נבנו בעיקר על ידי שליטי מאיטראקה וסאינדהאוה (Maitraka, Saindhava). ראו: Jain-Neubaur, *The Stepwells of Gujarat*, p. XIV. יתכן שיש מקום להציע, כי בארות המדרגות ומראן אינם מושפעים רק מהאקלים אלא גם, ואולי בעיקר, מסוג השלטון.
- 11 Jain-Neubaur, *The Stepwells of Gujarat*, p. 23 and 24. ראו: שם, עמ' 23 ו-24.

- Appendix 2.
- 41 ראו: Rig Veda 10:90 וכן פטר, ע' המיתולוגיה ההודית, ספרי תל אביב, תל אביב, 2001, עמ' 10-11.
- 42 ראו: S. Kramrisch, *The Hindu Temple*, New-Delhi, Sri Jainendra Press, 2007, I, p. 7.
- 43 ראו: K. Deva, *Temples of Khajuraho*, תצלומי מקדשים, New-Delhi, Archaeological Survey of India, 1990, II.
- 44 ראו: Kramrisch, *The Hindu Temple*, I, p. 3.
- 45 ראו: פטר, המיתולוגיה ההודית, עמ' 74-77.
- 46 ראו: Kramrisch, *The Hindu Temple*, I, p. 167.
- 47 ראו: שם, עמ' 5
- 48 ראו: שם, עמ' 4
- 49 ראו: Livingston, *Steps to water*, p. 7.
- 50 לדוגמא: גהאטות הרחצה בואראנאסי ובפושקר.
- 51 ראו: Kramrisch, *The Hindu Temple*, I, p. 4.
- 52 הנקודה הגבוהה ביותר היא גם הנקודה העמוקה ביותר. למעשה, 'גובה' אינו אלא השטחה מטאפורית של הפנים הפנימי ביותר, שהוא חמקמק ונסתר.
- 53 למשל, במאגר המים ב-Modhera שבגוג'ראת וב-Raniji ki Bauli ב-Bundi, שבראג'סטאן.
- 54 ב-Ranī ki vāv, נמצאים שלושה צלמים זהים כמעט, זה מעל זה.
- 55 ראו: Gopinatha Rao, T.A. *Elements of Hindu Iconography*. The Law Printing House, Madras. 1916. Vol. I p.264
- 56 ראו: פטר, ע. המיתולוגיה ההודית. ספרי תל אביב, תל אביב, 2001, עמ' 12-14.
- 30 אין אף באר מדרגות שלה שתי כניסות בלבד. חיבור מהמאה ה-12 לסה"נ. ראו: Shukla, *Vāstu-Śāstra- Hindu Science of Architecture*, vol. I, pp. 90-97
- 31 ראו: Jain-Neubaur, *The Stepwells of Gujarat*, p. 16.
- 32 שלעיתים מכונה בטקסט Darśana-Puṇya.
- 33 ראה: Jain-Neubaur, *The Stepwells of Gujarat*, p. 76. מקורות אחרים מסבירים את ה-samavasaraṇa כמעמד שבו נושא התירטנקר את דרשתו הראשונה לאחר הגעתו להארה.
- 34 מדובר בבארות מדרגות מיניאטוריות. עומקן 30 ס"מ ורוחבן 10 ס"מ. יש להן שני מגדלי כניסה וכמה מדרגות שמוליכות מטה. במועדי חגיגות הן ממולאות במים ובפרחים על ידי עולי רגל.
- 35 ראו: D. L. Eck, *Darśan Seeing the Devine Image in India*, Delhi, Motilal Banarsidass Publishers, 2007. p. 3.
- 36 הבאר נבנתה במחצית השנייה של המאה ה-11 לספירה. הפטרונית של הבנייה, שבעטיה הוענק לאתר שמו הרווח, הייתה ככל הנראה המלכה אודיאמטי (Udayamatī) לבית צ'אולוקיה (Caulukya). ראו: Mankodī, *The Stepwell at Patan*, p. 234.
- 37 בארות מדרגות קדומות נוספות אשר להן מסדרון מדורג בצורת L הן visavāda, Baroda, Māngrol, Chātrāl, Amṛtavaraṣiṇī.
- 38 ראו: Jain-Neubaur, *The Stepwells of Gujarat*, p. 27.
- 39 למרבה הצער ג'יי-נובאואר, המצטטת את הכתובת, אינה מציינת את האתר שבו נמצאה.
- 40 ראו: Jain-Neubaur, *The Stepwells of Gujarat*,